

KRITIČNA IZDAJA SLOVENSКИH PRIDIG PRVEGA GORIŠKEGA NADŠKOFA¹

Obstoj slovenskih pridig prvega goriškega nadškofa Karla Mihaela Attemsa (1711–1774) je znan že od srede petdesetih let, čeprav jih do sedaj ni še nihče preučil, pa tudi v strokovni javnosti niso zavzemale tistega mesta, ki ga nesporno zaslužijo. Nanje je najprej opozoril Rudolf Klinec, nadškofijski kancler v Gorici, ki je prvi objavil odlomek ene izmed pridig.² Sedaj dostopno gradivo pa je bilo odkrito sredi osemdesetih let in je nanj opozoril italijanski zgodovinar Luigi Tavano v svojem referatu na zborovanju slovenskih zgodovinarjev v Tolminu 1. 10. 1986, kar je spodbudilo Lojzko Bratuž, da se je spopadla s to obsežno in zahtevno raziskovalno nalogo. Rezultate svojih raziskovanj je večkrat posredovala strokovni javnosti, sedaj pa smo prišli do celovitega vpogleda v ta segment naše dediščine.³

Nastanek pričujočega dela Lojzke Bratuž je med drugim spodbudil široko zastavljeni mednarodni raziskovalni projekt o prvem goriškem nadškofu, ki ga je oblikoval Inštitut za družbeno in versko zgodovino v Gorici konec osemdesetih let. Goriška nadškofija je namreč nastala po ukinitvi tisočletnega oglejskega patriarhata, s čimer se je razpletel stoletja trajajoči spor med avstrijskimi posvetnimi ter med cerkvenimi oblastniki, zaradi katerega več kot 250 let oglejski patriarhi niso s meli stopiti na avstrijski del patriarhije. Karel Mihael Attems, pripadnik ene najuglednejših goriških plemiških rodbin, je postal njen prvi nadškof 1750. leta, upravljal jo je domala četrto stoletja ter jo trikrat prepotoval med svojimi vizitacijami. Arhivsko gradivo o njegovem delu, ki je preživelo pustošenje prve svetovne vojne, ko je bilo mesto porušeno in uničen dobršen del kulturnozgodovinskega patrimonija, je zelo obsežno. Samo o škofovih vizitacijah je ohranjenih 24 fasciklov gradiva, ki obsegajo okrog 4000 strani. Hrani se v Gorici, pomembno pa je za zgodovino Goriške, Koroške, Štajerske, Tirolske in Slovenije v celoti, ker je škofija imela tu prostrana ozemlja. Danes pogosto pozabljamo, da je goriška nadškofija ob ustanovitvi obsegala vse avstrijsko ozemlje, ki je nekoč pripadalo patriarhatu. V 18. stoletju je, čeprav le relativno kratek čas, združevala daleč največji del slovenskega nacionalnega prostora, neprimerno večjega kot ljubljanska in tržaška škofija skupaj. 75% vernikov je bilo Slovencev, preostala četrtnina pa nemške, italijanske in furlanske narodnosti.⁴

¹Karel Mihael ATTEMS, *Slovenske pridige*, za prvo objavo pripravila in s spremnimi besedili opremila Lojzka Bratuž, predgovor Breda Pogorelec, Trst, Založništvo tržaškega tiska, 1993 (Knjižna zbirka kulturna dediščina), 218 str. Knjiga obsega predgovor Brede Pogorelec (7 str.), spremno študijo Lojzke Bratuž (13 str.); faksimile, prepise, transkripcijo in komentarje osemindvajsetih pridig; opis neobjavljenega gradiva, Attemsov življenjepis in povzetek v italijanščini ter slikovno gradivo. Objavljenih je osemindvajset od enainšestdesetih do sedaj znanih slovenskih pridig, med katerimi jih je Attems lastnoročno napisal 45 (to je 34 konceptov ter 11 prepisov in konceptov). Poleg nadškofovih rokopisov je ohranjenih še šestnajst prepisov različnih skriptorjev, kar zbuja slutnjo, da niso znane vse škofove pridige, saj je možno, da so se tako kot koncepti izgubile tudi pridige same.

²Rudolf KLINEC, *Marija v zgodovini Goriške* (Gorica, 1955), str. 72–75.

³Lojzka BRATUŽ, *Slovenska besedila prvega goriškega nadškofa Karla Mihaela Attemsa, Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi* (Ljubljana, 1989), str. 204–312 (Obdobja); ista, *Slovenske pridige* K. M. Attemsa, *JKol* 1990, str. 105–107.

⁴Prim. zemljevid na str. 205. Ozemlje nadškofije se je razprostiralo od Linza in Maribora do hrvaških krajev ter od Drave do Jadrana in furlanskih krajev (str. 13, 204).

Omenjeni krajevni Inštitut je torej izkoristil zgodovinski pomen, ki ga je imela nadškofija s sedežem v domačem mestu, in dejstvo, da so arhivski viri v Gorici.⁵ Spodbudil je preučevanje lastne preteklosti na mednarodnem nivoju ter pritegnil v domače mesto širok krog eminentnih znanstvenikov. Program so uresničevali postopno. Najprej je bilo do 1988. leta zbrano, ob javljeno in strokovni javnosti predstavljeno arhivsko gradivo, ki je bilo tedaj tudi katalogizirano.⁶ Med temi pripravljalnimi raziskavami so ob katalogizaciji arhivskega fonda Attems – de Grazia, ki ga je 1953. leta podaril knjižnici bogoslovnega semenišča grof Filippo della Torre Valsassina, odkrili zbirko slovenskih pridig.⁷

Ob tako solidno opravljenih predhodnih raziskavah je že jeseni istega leta, kot je izšel zbornik s popisom in predstavitvijo virov, steklo mednarodno zborovanje strokovnjakov iz Italije, Slovenije in Avstrije. Gradivo je bilo objavljeno v zborniku dve leti kasneje. Leto zatem je nato v Ljubljani že izšla prva knjiga vizitacijskih zapisnikov, postopoma pa bi moralo biti tiskano to gradivo v celoti.⁸ Vse to bo nedvomno spodbudilo nadaljnje raziskave z relevantnimi dopolnitvami našega vedenja o neki zgodovinski epizodi, ko je bilo današnje ozemlje različnih dežel, ki danes pripadajo različnim državam, združeno v eni cerkvenoupravni enoti. Prvi rezultati že nastajajo, kot nam priča knjiga Lojzke Bratuž, poleg tega pa lahko omenimo še nekatere druge, kot npr. letošnji junijski strokovni posvet v Gorici Osemnajsto stoletje v alpskem prostoru: kultura in družba, tik pred izidom je še vrsta strokovnih publikacij, restavrirano pa je tudi najbolj ogroženo arhivsko gradivo.⁹

Ta uvodna pojasnila niso navedena le zato, da bi postavili knjigo Lojzke Bratuž v širši raziskovalni kontekst, pač pa tudi zato, da bi opozorili na premišljeno zastavljeni raziskovalni projekt, ki je stekel na lokalni ravni, zaživel v mednarodnem strokovnem prostoru, poteka interdisciplinarno, daje relevantne rezultate, je torej uspešen, morda pa tudi poučen za našo stroko, ki bi morala nekatere ustaljene tradicionalne inštitucije prenoviti in na novo postaviti.

Koliko dela in koliko naporov zahteva nastanek takega knjige, kot je pričujoča kritična izdaja Attemsovih pridig, ve le tisti, ki se je v svoji strokovni praksi moral spopasti z ob delovanjem arhivskega gradiva, ki je bilo v našem primeru resda že odkrito, vendar je kljub temu zahtevalo večletne raziskave. Ob problemih z razbiranjem težko čitljivih ali celo nerazberljivih mest z gosjim peresom pisanih rokopisnih osnutkov je priprava kritične izdaje in določitev uredniških kriterijev, na katerih sloni izbor objavljenega gradiva, zahtevala široko strokovno znanje ter interdisciplinarno usposobljenost raziskovalca. Njegovo vedenje mora seči od jezikoslovja do teologije. Prav tako je potrebna temeljita jezikovna in jezikoslovna vednost raziskovalca, ki mora poleg slovenščine obvladovati tudi italijanščino, furlanščino, nemščino in vsaj še latinščino v vseh historičnih vidikih.

Vse to obsežno znanje se kaže v skrbnih in gostih opombah ter komentarjih objavljenih tekstov, ki praktično nimajo tiskarskih spodrslijav. Lojzka Bratuž ob dokumentacijskih in redakcijskih opozorilih namenja največ pozornosti jezikovnim pojavom, vendar tudi različnim

⁵Ohranjeni so v nadškofijskem arhivu, Pokrajinskem muzeju, Knjižnici centralnega bogoslovnega semenišča, Državni knjižnici in privatnem družinskem arhivu rodbine Attems.

⁶Carlo M. d'Attems *primo archivescovo di Gorizia 1752–1774: Studi introduttivi* (Gorica, 1988). Uvodne študije so v italijanščini, slovenščini in nemščini.

⁷V mapi z oznako b. V so ohranjene nadškofove homilije, slovenske nosijo signature 906–964, trije slovenski zapisi pa so tudi v mapi IV, sign. 730, 731, 732 (str. 16).

⁸Carlo M. d'Attems *primo archivescovo di Gorizia 1752–1774: Atti del Convegno* (Gorica, 1990) – trojezična objava 25 referatov. Carlo M. d'Attems, *Vizitacijski zapiski savinjskega arhidiakona goriške nadškofije 1751–1773* (Ljubljana, 1991).

⁹Jurij PALJK, Attems in 18. stol. v alpskem prostoru, *Pdk* 5. 6. 1993, št. 148, str. 7.

navedkom in parafrazam iz obrednih besedil, biblije, uporabljenim pregovorom in rekom, pa tudi vsebinskim pojasnilom o tedanjem verskem življenju in zgodovinskih okoliščinah.

Na jezikovni ravni ugotavlja relacije med narečnimi in historičnimi prvinami Attemsove jezikovne prakse, pri čemer je morala razločiti plasti, ki so jih vnesli prepisovalci, ter čisto jezikovne spodrsaljaje in nedoslednosti, do katerih je prišlo zaradi nadškofovega pomanjkljivega znanja sloveščine. Tako ji je uspelo ob upoštevanju že znanih virov in zapisov razložiti številne morfološke in besedotvorne posebnosti, ki še niso bile razvidne in dopolnjujejo naše vedenje o historičnem razvoju posameznih jezikovnih pojavov. Tovrstni komentarji so usmerjeni predvsem na tri področja, tako da opozarjajo na možne navezave s tradicijo protestantskih piscev, na tedanje narečne usedline, pri čemer je zanimivo, da presegajo zgolj goriške narečne značilnosti, ter na kalke iz italijanščine, furlanščine, latinščine, kar spet kaže na značilnosti govornega položaja tedanje slovenske jezikovne prakse. Attems je namreč pisal pridige v petih jezikih, ki so se enakopravno uporabljali v tedanji goriški nadškofiji, kjer je prevladoval slovenski živelj. V skladu z navodili tridentinskega koncila so imeli ljudski jeziki določeno mesto v bogoslužju, vendar se zdi, da je Attems v rabi slovenščine presegal zgolj uresničevanje naložene mu dolžnosti, ker je s svojimi slovenskimi verniki komuniciral v slovenščini, skrbel pa je tudi, da so bila odgovorna mesta dodeljena tudi slovenskim duhovnikom; do neke mere se nam kaže tudi kot spodbujevalec kulturnega razvoja.

Vse to gradivo je Lojzki Bratuž omogočilo, da je strnila svoja opažanja o jezikovnih značilnostih Attemsovih besedil, čeprav skromno meni, da so le »nakazane« ter da bi »jezikovna podoba teh besedil zahtevala samostojno obdelavo« (str. 25).

S to analizo knjižna izdaja Attemsovih pridig presega značilnosti kritične izdaje. Spremna študija Lojzke Bratuž ne povzema le ureditvenih kriterijev in ne nudi le nujnih informacij, ki so potrebne za uporabo knjige, pač pa gradivo tudi ovrednoti in interpretira (str. 15–26).

V tej drugi razsežnosti je nanizala vrsto spoznanj, med katerimi je seveda najpomembnejša umestitev pričujočih homilij v kontekst pridigarke kulture, ki je bila ob rekatolizaciji aktualna v slovenskem prostoru. Ob opozorilih na mesto ljudskega jezika v katoliškem bogoslužju po tridentinskem koncilu in v verskem življenju tedanjega časa ugotavlja, da se Attemsovi pridižni koncepti navezujejo na tradicijo kapucinske pridige, kažejo pa tudi sledi jezuitske tradicije, kar pa je za zdaj še premalo raziskano, da bi lahko postavili odločne teze, saj v zadnjem času naše vedenje neprestano dopolnjujejo nova odkritja.¹⁰ Čeprav avtorica obžaluje, da je izostala teološka analiza nadškofovih homilij, ugotavlja ob dokajšnji izvirnosti in osebni ustvarjalnosti okvire splošnih pridižnih vzorcev. Njihova skupna poteza je skrb za jasnost sporočila, ki daje prednost miselni podlagi bolj kot zunaji podobi. Jasno je prizadevanje, da bi bil prepričljiv. Vseeno ostaja, kljub marsikateremu zanosnemu mestu, zadržan in klasično umirjen, skladno s svojim visokim škofovskim položajem, zato se ne zateka k lahkotnim, humorno obarvanim zgodbicam, ki so značilne za Svetokriškega.

Umestitev teh škofovskih pridig v tradicijo slovenskega pridižnega slovstva vodi avtorico ob opozorilih na delo Miha Kastelca, Janeza Svetokriškega, očeta Rogerija in Jerneja Basarja prek prevodne, verzifikacijske ter dramske ustvarjalnosti tistega obdobja k slovenskim avtorjem, ki so bili povezani z goriškim nadškofom. Pomenljiva je njegova vez s komendskim župnikom in pridigarjem Petrom Pavlom Glavarjem, stiškim opatom baronom Tauffererjem ter pridigarjem Frančiškom Ksaverjem Gorjupom, ki je 1770. leta posvetil svojo zbirko pridig goriškemu prelatu. Na podlagi teh opozoril prihaja do sklepa, da so Attemsove pridige

¹⁰Med novejšimi odkritji omenja šest zvezkov s 309 rokopisnimi pridigami patra Angelika iz Kranja, ki jih je obdelal v svoji tezi M. SENICA (*Slovenske pridige kapucina p. Angelika iz Kranja iz let 1766–1771*, Ljubljana: Teološka fakulteta, 1990; tipkopis).

dokument slovenskega jezika in besedilne kulture v drugi polovici 18. stoletja s kulturno-zgodovinskim pomenom: »Pisal jih je ugledni cerkveni dostojanstvenik neslovenskega rodu, po izobrazbi in položaju pravi svetovljan, ki je popolnoma naravno in suvereno uporabljal slovenščino kot drugim enakovreden jezik.« (str. 25)

Pri opredeljevanju pomena teh dokumentov, dokazov »bivanja, dogajanja, spoštovanja,« se Breda Pogorelec v svojem Predgovoru opre na nekatere novejšje teze o razvoju slovenskega knjižnega jezika, s katerimi mora, kot pravi, vsak novi rod na novo preverjati in dopolnjevati nekdanje ugotovitve, ki v našem primeru zahtevajo novo analizo tudi zato, ker je naše vedenje obogateno z novim empiričnim materialom, ki priča o razširjenosti in rabi slovenskega jezika v višjih družbenih plasteh, kjer je potekalo sporazumevanje tudi v slovenščini, ki očitno ni bila pregrada med socialnimi sloji. Teoretsko izhodišče, »spoznavni shemi, ki marsikdaj usmerja iskanje, pa tudi odloča o bolj ali manj občutljivi razlagi gradiva«, opre na dejstvo, da v opazovanem obdobju prevladuje govorna raba slovenskega jezika, ki narekuje novo vodilo za književnojezikovno prakso. Strne jo v maksimo: »Pišimo po šegi rodu, govorimo po šegi kraja,« s čimer odpira možnost za pojasnjevanje posebnosti in navidezne nedoslednosti Attemsove jezikovne prakse. Po takšnem, na novo opredeljenem razumevanju nadnarečnega knjižnega jezika, ta »ni več skromni, bolj ali manj umetno ustvarjeni povezovalc ob bogati raznolikosti pokrajinskih narečij, ampak jezik, ki se je razvijal v bivanjskih danostih kakor drugi podobni jeziki, odvisno od okoliščin, ki so njegov razvoj bodisi pospeševale ali upočasnile« (str. 8). Ker so besedila tega časa zapisi govora ali pa namenjena govorni rabi, je ta okoliščina sčasoma vplivala tudi na jezik tiska in knjige, kar je v 2. polovici 18. stoletja oblikovalo nastanek treh pokrajinskih variant slovenskega knjižnega jezika, štajerske, kranjske ter koroške (str. 9), pri čemer je ob novih najdbah, kakršne so Attemsove pridige, za zdaj ostalo še ne povsem dorečeno, v kolikšni meri je možno tudi na zahodnem robu slovenskega nacionalnega prostora opredeliti posebno varianto pokrajinskega knjižnega jezika (npr. »vipavskega« kot pravi Svetokriški). Vsekakor je treba upoštevati, da je bil slovenski zahodni prostor udeležen in povezan z dogajanjem v osrednjih slovenskih deželah, obenem pa je imel svoj lasten razvoj s pokrajinskimi posebnostmi (str. 12).

Uvod in knjigo nas s svojimi teoretičnimi postavitvami postavlja v novo videnje gradiva, ki nam ponuja še vrsto raziskovalnih možnosti. Splošna dostopnost gradiva, ki se nam ponuja s pričujočo skrbno in temeljito kritično izdajo, omogoča vrsto raziskovalnih smeri. Nekatere so v komentarjih že nakazane in nam ponujajo tudi nekatere odgovore, drugod so vprašanja predvsem odprta.

Ob dosedanjem znanem pridigarškem gradivu to ni najboljše zbirka te plasti naše jezikovne in literarne prakse, vendar nam tudi ti dokumenti ponujajo številna vprašanja o pridigarški kulturi, ki se je oblikovala na naših tleh. Poleg jezikoslovnih problemov, ki se raztezajo vse do sociolingvističnih vozlov pa do stilnih posebnosti, se pojavljajo tudi druge razsežnosti tega gradiva. Najprej so tu problemi škofove individualne ustvarjalnosti in poteze njegove osebnosti, ki jih nosijo njegova dela tako v slovenščini kot v drugih jezikih, na kar je Lojzka Bratuž že opozorila (str. 201–214) in kar jo je vodilo tudi pri oblikovanju ureditvenih načel za razvrščanje gradiva v tematske sklope. Uveljavljeni ureditveni kriterij ni le izhod iz zadrege, ker ni možna kronološka členitev po nastajanju pridižnih osnutkov, pač pa je do neke mere tudi že interpretacija gradiva.

Gre pa tudi za širša, nadindividualna vprašanja o razumevanju življenja v tej dobi, za opredelitev do antoloških pojmovanj, ki se kažejo skozi to artikulacijo verske prenoje, gre za govorniško literarno zvrst, ki mora imeti v sebi jasne žanrske zakonitosti, gre za literarno-zgodovinsko stvarnost, ki doslej ni bila deležna ustrezne raziskovalne pozornosti.

Gradivo pa postavlja tudi vprašanje o slovenski ustvarjalnosti v obdobju, ki je doslej veljalo za neproduktivno. Gre za razrešitev starega spora, ki sta ga sprožila Kidrič in Grafenauer s

soočanjem očitkov o katoliškem zaviranju kulturnoliterarne ustvarialnosti kot narodotvornega elementa.

V novejšem času so raziskave kulturnega patrimonija na Primorskem prinesle na dan vsaj tri odkritja, ki so pomembno dopolnila naše vedenje o položaju slovenskega jezika kot komunikacijskega sredstva med različnimi sloji prebivalstva na našem nacionalnem prostoru. Že dolgo časa znanemu Alasijevemu slovarju in priročniku iz leta 1607 smo tako dodali Starogorski rokopis (1974), Slovenska plemiška pisma družin Marenzi–Coraduzzi (1980) ter slovenske pridižne osnutke goriškega nadškofa grofa Attemsa (1993). Vsi ti spomeniki so nastali med aristokracijo, kar dokazuje, da so tudi najvišji sloji slovenski jezik ne le poznali, pač pa ga tudi samoumevno uporabljali v komunikaciji. To pa postavlja daljnosežna vprašanja, ki najmanj zamajejo teze o slovenščini kot jeziku nižjih slojev, ter silijo k novemu premisleku cele vrste stereotipskih predstav o slovenski nacionalni biti.

Objava pridižnih osnutkov nadškofa Attemsa, ki jo je pripravila Lojzka Bratuž, bo tako ostala aktualna še dolgo časa.

Zoltan Jan
Univerza v Trstu